

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ПОДАННЯ КОНЦЕПТУ «ХИТРИСТЬ» У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

CONCEPT «KHITRIST» LEXICOGRAPHIC REPRESENTATION IN SLAVIC LANGUAGES

Савицька Л.В.,

orcid.org/0000-0002-9158-6304

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри іноземних мов та міжкультурної комунікації

Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

Кобринець О.С.,

orcid.org/0000-0002-0704-3682

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри іноземних мов та міжкультурної комунікації

Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

Безугла І.В.,

orcid.org/0000-0002-6285-2060

старший викладач кафедри іноземних мов та міжкультурної комунікації

Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

Поняття мовна картина світу застосовується для тлумачення мовного матеріалу як репрезентанта тих чи інших конкретно-чуттєвих уявлень носіїв мови про реальність. Мовна картина світу зафіксована в мові, формується системою ключових концептів та є специфічною для певного мовного колективу. Лінгвокультурологічний підхід є найбільш плідним у порівнянні концептів, що належать до свідомості носіїв різних мов і культур. Він дозволяє визначити універсальні та специфічні ознаки концепту. Ця стаття присвячена моделюванню та системному опису лінгвокультурного концепту в слов'янської мовної картини світу. Дослідження ґрунтується на мовних групах, а саме: східнослов'янські, західнослов'янські, південнослов'янські мови. Матеріалом послуговували одномовні та багатомовні (перекладні) словники слов'янських мов. У дослідженні використовується алгоритм, який передбачає: вибір лексеми-імені концепту та визначення диференціальних ознак концепту за допомогою даних лінгвістичних словників слов'янських мов. Концепт «хитрість» є одним із комунікативно-релевантних і значущих концептів слов'янській мовній картини світу. Актуальні концептуальні ознаки досліджуваного концепту у східнослов'янських мовах – це "обман", "лукавство", "вивертливість", "спритність", "прихованість", "крутість", "шахрайство". "Винахідливість", "майстерність", "складність", "заплутаність" відносяться до пасивних концептуальних ознак у східнослов'янських мовах. Актуальні лінгвокультурні ознаки концепту «хитрість» в українській мові – це "розум", "кмітливість", "мудрість". Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у західнослов'янських мовах ідентичні актуальним концептуальним ознакам досліджуваного концепту у східнослов'янських мовах. Актуальна лінгвокультурна ознака концепту «хитрість» у словацькій та чеській мовах – це "швидкість". Актуальна лінгвокультурна ознака концепту «хитрість» у польській мові – це "скупість, жадібність". Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у південнослов'янських мовах збігаються з актуальними концептуальними та лінгвокультурними ознаками у східнослов'янських та західнослов'янських мовах.

Ключові слова: мовна картина світу, слов'янська мовна картина світу, концепт, мовна реалізація концепту, номінативне поле.

The concept language world picture is used to interpret linguistic material as a representative of certain concrete-sensory representations of native speakers about reality. The linguistic world picture is fixed in the language, formed by a system of key concepts and specific to a particular language group. Linguistic and cultural approach is the most fruitful in comparing concepts related to the consciousness of speakers of different languages and cultures. It allows identifying universal and specific features of the concept. This article is devoted to the modelling and systematic description of the linguistic and cultural concept in the Slavic language world picture. The study is based on language groups, namely: East Slavic, West Slavic, South Slavic languages. The material was monolingual and multilingual (translated) dictionaries of Slavic languages. An algorithm that involves: choosing a token-name of the concept and determining the differential features of the concept using the data of linguistic dictionaries of Slavic languages is used in the research. The concept "khitrist" is one of the communicatively relevant and meaningful concepts of the Slavic language world picture. Actual conceptual features of the studied concept in the East Slavic languages are "deception", "cunning", "deviousness", "dexterity", "secrecy", "cruelty" and "fraud". "Ingenuity", "craftsmanship", "complexity" and "confusion" are passive conceptual features in the East Slavic languages. Actual linguistic and cultural features of the concept "khitrist" in Ukrainian language – is "wit", "intelligence" and "wisdom". Actual conceptual features of the concept "khitrist" in the West Slavic languages are identical to the actual conceptual features of the studied concept in the East Slavic languages. Actual linguistic and cultural feature of the concept "khitrist" in Slovak and Czech languages is "speed". Actual linguistic and cultural feature of the concept "khitrist" in Polish language is "parsimony", "greed". Actual conceptual features

of the concept "khitrist" in the South Slavic languages coincide with actual conceptual, linguistic and cultural features in the East Slavic and West Slavic languages.

Key words: language world picture, Slavic language world picture, concept, concept language realization, nominative field.

Постановка проблеми. Сукупність уявлень про світ, уміщених у значенні слів і висловів певної/певних мов, складається в єдину систему поглядів і приписів, яка властива всім її носіям. Поняття мовна картина світу (МКС) застосовується для тлумачення мовного матеріалу як репрезентанта тих чи інших конкретно-чуттєвих уявлень носіїв мови про реальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні існує велика кількість досліджень, присвячених вивченню мовної картини світу [1, 2, 3, 4, 5], у яких її по-різному визначено та багатоаспектно досліджено. Прийнята в роботі наукова концепція ґрунтується на розумінні мовної картини світу як зафіксованої в мові та специфічної для певного мовного колективу схеми багаторівневого відображення дійсності.

Мовна картина світу формується системою ключових концептів і інваріантних ключових ідей, що їх пов'язують (оскільки вони дають «ключ» до її розуміння) [6]. Концепти досліджують А. Вежбицька [2], С. Воркачов [7], В. Карасік [8], Л. Лисиченко [4], Г. Слишкін [9], Ю. Степанов [10] та багато інших науковців.

Лінгвокультурологічний підхід до поняття концепт передбачає дослідження не лише його структури та змісту, а й лінгвокультурну специфіку. Цей підхід, як нам видається, є найбільш плідним у порівнянні концептів, що належать до свідомості носіїв різних мов і культур, тому що він дозволяє визначити універсальні та специфічні ознаки концепту. Лінгвокультурним концептом вважаємо умовну ментальну одиницю, яка включає предметно-образний, понятійний і ціннісний компоненти з домінуванням останнього та передбачає закріпленість за певними вербальними засобами реалізації, що утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму [8].

Концепт «хитрість» вже був об'єктом спеціального аналізу [11, 12, 13], але запропоноване дослідження обраного концепту присвячено аналізу лексичних репрезентантів, які об'єктивують концепт «хитрість» у слов'янських мовах.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження системного опису лінгвокультурного концепту в слов'янській мовній картині світу за допомогою моделювання номінативного поля концепту «хитрість». У роботі використовується наступний алгоритм для аналізу обраного концепту:

1. Вибір лексеми-імені концепту.

2. Визначення диференціальних ознак концепту за допомогою даних лінгвістичних словників слов'янських мов.

З метою ефективною систематизації мовного матеріалу, дослідження ґрунтується на мовних групах, а саме: східнослов'янські (російська, українська, білоруська), західнослов'янські (словацька, чеська, польська), південнослов'янські (сербсько-хорватська, сербська, македонська) мови.

Виклад основного матеріалу. У лексичній системі мови концепт «хитрість» реалізується в значеннях слів, сукупність яких становить план вираження лексико-семантичного поля. Семасіологічна структура поля репрезентує конкретне семантичне наповнення. Це відповідає мовній реалізації концепту в мовній картині світу. У семасіологічній структурі лексико-семантичного поля виділяють ядерну та периферійну частини. Між ними немає чіткої межі. У ядерній частині поля актуалізується центральна точка концепту, яка реалізується в слові і складає ім'я обраного концепту [8].

Звернемося до сучасних тлумачних словників східнослов'янських мов.

У більшості тлумачних словників російської мови [14, 15, 16] іменник **хитрість** співвідноситься за значенням із прикметником **хитрий**, оскільки він є похідником від прикметника [14], тому використовуємо слово **хитрий** як ім'я поля, що втілює мовне позначення концепту «хитрість». До ядерної частини поля належать одиниці, ядерними семами яких є семи, спільні для всіх мовних реалізацій досліджуваного концепту. Ці семи «скріплюють» лексико-семантичну парадигму й утворюють понятійний складник концепту «хитрість». До периферійної частини лексико-семантичного поля належать одиниці, ядерними семами яких є семи, загальні для частини реалізацій досліджуваного концепту. Ці семи позначені лінгвокультурною, етносемантичною специфікою і пов'язані із ціннісним складником концепту «хитрість».

Тлумачний словник Т. Ф. Єфремової визначає прикметник **хитрий** як:

«*Хитрый* – 1. Изобретательный, искусный в чем-либо. 2. Действующий непрямым обманым путем; изворотливый. // Выражающий хитрость, лукавство. 3. Обнаруживающий скрытый

умысел; лукавый. // Преисполненный добродушного лукавства, игривости. 4. Замысловатый, мудреный. // Преисполненный хитроумия, изобретательности. // Отличающийся выдумкой, секретом» [14, с. 935].

У Великому Академічному Словнику російської літературної мови (ВАС) прикметник **хитрый** визначено як:

«*Хитрый* – 1. Устар. и разг. Изобретательный, проницательный, хитроумный. 2. Устар. и разг. Искусный, изобретательный в каком-нибудь мастерстве. 3. Действующий, непрямыми, обманными путями; коварный, изворотливый, лукавый» [15, с. 150-153].

У Малому Академічному Словнику (МАС) прикметник **хитрый** визначено як:

«*Хитрый* – 1. Скрывающий свои истинные намерения, идущий непрямыми, обманными путями к достижению чего-л.; лукавый. 2. Разг. Изобретательный, искусный в чем-либо. 3. Разг. Искусно, затейливо сделанный, выполненный. 4. Разг. Непростой, мудреный, замысловатый» [16, с. 600].

Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у російській мові – це "обман", "лукавство", "вивертливість", "спритність", "прихованість", "крутість", "шахрайство". "Винахідливість", "майстерність", "складність", "заплутаність" відносяться до пасивних концептуальних ознак. У російській лінгвокультурі хитра людина діє непрямыми, обманными шляхами, підступна, завжди знайде вихід, викрутиться зі скрутного становища.

Тлумачні словники української мови [17, 18] визначають прикметник **хитрий** визначається як:

Хитрий – 1. Який для досягнення чого-небудь діє непрямыми, обманными шляхами; підступний, лукавий. // у знач. ім. хитрий, -рого, ч. Той, хто для досягнення чого-небудь може діяти непрямыми, обманными шляхами. // Який завжди знайде вихід, викрутиться зі скрутного становища. // Який виражає хитрість або свідчить про неї. // Замаскований, прихований. // Який дістається, добувається нечесним шляхом. // Який ґрунтується на неправді, несправедливості. 2. Який відзначається розумом, кмітливістю; розумний, мудрий. // Який потребує особливого розуму, проникливості, кмітливості. // на що. Здатний на що-небудь. 3. Розм. Зроблений, виконаний вигадливо, майстерно. // Який має складну будову, з вигадкою, секретом. // Який відзначається складністю; заплутаний, витіюватий [17; 18, с. 64-65].

Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» в українській мові збігаються з акту-

альними концептуальними ознаками досліджуваного концепту у російській мові. Актуальні лінгвокультурні ознаки концепту «хитрість» – це "розум", "кмітливість", "мудрість". В українській лінгвокультурі хитра людина має гарні інтелектуальні здібності, здатна швидко думати, приймати рішення та діяти, а також швидко розуміти та вловлювати суть теми розмови.

Тлумачний словник білоруської мови [19] визначає прикметник **хитры** як:

«*Хитры* – 1. Вынаходлівы, умелы, дасціпны. // Які дзейнічае скрытна, не яўна. // Які выражае хітрасць. 2. Размоўнае слова. Які для дасягнення чаго-н. ідзе не прамым, падманным шляхам. 3. Размоўнае слова. Зроблены з вялікім умельствам, выдумкай, сакрэтам. // Які патрабуе асаблівай пранікліваасці, кемлівасці» [19].

Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у білоруській мові ідентичні актуальним концептуальним ознакам досліджуваного концепту у російській мові.

Звернемося до сучасних тлумачних словників західнослов'янських мов.

Тлумачні словники словацької мови [20, 21] визначають прикметник **preřkaný (хитрий)** як (тут і далі наведено авторський переклад):

Preřkaný (хитрий) – 1. prešibaný (пронозливий, спритний, швидкий), rafinovaný (витончений). 2. šibalský (шахрайський), lišiacku (лукавий). 3. domyselný (кмітливий, винахідливий, дотепний), šilkovne urobenu. 4. ťažký (важкий), zložitý (складний, хитромудрий), komplikovaný (складний) [20; 21, с. 694].

Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у словацькій мові ідентичні актуальним концептуальним ознакам досліджуваного концепту у східнослов'янських мовах. Актуальна лінгвокультурна ознака концепту «хитрість» – це "швидкість". У словацькій лінгвокультурі пронозлива людина має навички, вміння, які допомагають йому досягати своїх цілей, використовуючи фізичні та інтелектуальні хитрощі. У той же час пронозливу людину можна охарактеризувати як здатну пересуватися швидко і спритно.

Тлумачні словники чеської мови [22, 23] визначають прикметник **chytrý (хитрий)** як:

Chytrý – 1. Розумний, пронозливий, спритний, швидкий [22, 23].

Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у чеській мові збігаються з актуальними лінгвокультурними ознаками "розум", "кмітливість" в українській мові та "швидкість" у словацькій.

Тлумачні словники польської мови [24, 25] визначають прикметник **chytry (хитрий)** як:

Chytry – 1. Лукавий; *Jak lis*. 2. *Перен. жарт.* Хитромудрий; ~ *zamek* (хитрий замок). 3. *Розм.* скупий, жадібний; ~ *na forse* (жадібний до грошей) [24].

Актуальна концептуальна ознака концепту «хитрість» у польській мові "лукавство" ідентична актуальній концептуальній ознаці досліджуваного концепту у східнослов'янських мовах. Актуальна лінгвокультурна ознака концепту «хитрість» – це "скупість, жадібність". У польській лінгвокультурі лукава, хитра людина не має бажання ділитися з іншими людьми знаннями або предметами без бачної користі, тому вона може здаватися або характеризуватися жадібною.

Звернемося до сучасних тлумачних словників південнослов'янських мов.

Сербсько-хорватсько-російський словник [26] визначають прикметник **хйтар (хитрий)** як:

Хйтар, -тра, -тро – 1. Быстрый, проворный. 2.оборотистый, ловкий [25, с. 1040].

Тлумачні словники сербської мови [27-29] визначають прикметник **хитар (хитрий)** як:

Хитар – 1. Швидкий, швидко пересувається або щось робить. 2. Спритний, кмітливий [27-29].

Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у сербсько-хорватській та сербській мовах збігаються з актуальними концептуальними ознаками "кмітливість", "спритність", "швидкість" у чеській мові, актуальною лінгвокультурною ознакою "швидкість" у словацькій та "кмітливість" в українській мовах. У сербохорватській лінгвокультурі хитра людина сприймається як той, хто швидко пересувається або щось робить, має гарні інтелектуальні здібності.

Етимологічний словник слов'янських мов [30] визначає прикметник **итер (хитрий)** як:

Итер, итар – 1. Кмітливий. 2. Швидкий, спритний. 3. Хитрий, вертлявий [30, с. 162].

Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у македонській мові збігаються з актуальними концептуальними ознаками "кмітливість", "спритність", "швидкість" у чеській мові. Актуальна концептуальна ознака "вивертли-

вість", "спритність" ідентична актуальній концептуальній ознаці досліджуваного концепту у східнослов'янських мовах. У македонській лінгвокультурі хитра людина здатна до швидкого аналізу та обробки інформації, завжди знайде вихід, викрутиться зі скрутного становища.

Висновки. За результатом аналізу значень прикметників **хитрый, хитрий, хитры, prefikaný, chytrý, chytry, хйтар, хитар, итер** поданих у лексикографічних джерелах російської, української, білоруської, словацької, чеської, польської, сербсько-хорватської, сербської та македонської мов було виявлено концептуальні ознаки концепту «хитрість» у східнослов'янських, західнослов'янських та південнослов'янських мовах.

Актуальні концептуальні ознаки досліджуваного концепту у східнослов'янських мовах – це "обман", "лукавство", "вивертливість", "спритність", "прихованість", "крутість", "шахрайство". "Винахідливість", "майстерність", "складність", "заплутаність" відносяться до пасивних концептуальних ознак у східнослов'янських мовах. Актуальні лінгвокультурні ознаки концепту «хитрість» в українській мові – це "розум", "кмітливість", "мудрість". Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у західнослов'янських мовах ідентичні актуальним концептуальним ознакам досліджуваного концепту у східнослов'янських мовах. Актуальна лінгвокультурна ознака концепту «хитрість» у словацькій та чеській мовах – це "швидкість". Актуальна лінгвокультурна ознака концепту «хитрість» у польській мові – це "скупість, жадібність". Актуальні концептуальні ознаки концепту «хитрість» у південнослов'янських мовах збігаються з актуальними та лінгвокультурними концептуальними ознаками у східнослов'янських та західнослов'янських мовах.

Перспективи подальшого вивчення концепту «хитрість» пов'язані з статистичним аналізом, необхідним для ідентифікації семантичних зв'язків між мовними реалізаціями концепту «хитрість» з використанням корпус-менеджера Sketch Engine.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира: (на материале русской грамматики). Москва, 1997. 576 с.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. Москва, 2001. 287 с.
3. Гачев Г. Д. Космо-Психо-Логос: национальные образы мира. Москва, 2007. 512 с.
4. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. 2004. № 5-6, С. 36 – 41.
5. Попова З. Д. Язык и национальная картина мира. Воронеж, 2002. 59 с.
6. Зализняк А. А. Ключевые идеи русской языковой картины мира. Москва, 2011. 544 с.
7. Воркачёв С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва, 2004. 236 с.

8. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. Волгоград, 2004. С. 8 – 171.
9. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты : монография. Волгоград, 2004. 340 с.
10. Степанов Ю. С. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации. Москва, 2007. 248 с.
11. Савицкая Л. В. Лексикографическое представление концепта «хитрость» в русском и английском языках. *Материалы международной научно-практической конференции «Русский язык в современном мире: традиции и инновации в преподавании русского языка как иностранного и в переводе»*. Москва – Салоники, 2009. С. 528 – 535.
12. Савицкая Л. В. Лексикографическое представление концепта «хитрость» в русском и украинском языках. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков, 2012. № 3 (47). С. 56 – 60.
13. Зиновьева Е. И., Дракулич-Прийма Д. Хитрый и хитар в языковом сознании носителей родственных языков (на материале русского и сербского языков). *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 423. С. 25 – 33. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000616407>
14. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского-языка : толково-словообразовательный: в 2 томах. Москва, 2001. Т. 2. С. 935.
15. Горбачевич К. С. Словарь современного русского литературного языка : в 20 томах. Москва, 1991. Т. 20. С. 145 – 156.
16. Словарь русского языка : в 4 томах. Москва, 1999. Т. 4. С. 600.
17. Словник української мови. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html>.
18. Кусайкіна Н. Д., Цибульник Ю. С. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів. Київ, 2009. С. 342.
19. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. URL: <https://www.skarnik.by>.
20. Elektronický lexikón slovenského jazyka. URL: <http://www.slex.sk>.
21. Русско-словацкий словарь : около 50000 слов. Москва, 1989. С. 694.
22. Příruční slovník jazyka českého. URL: <https://bara.ujc.cas.cz>.
23. Česko-ruský slovník. Praha, 1987. 1302 с.
24. Wielki Słownik języka polskiego. URL: <https://wsjp.pl>
25. Wielki słownik polsko-rosyjski. Warszawa, 2004. 1360 s.
26. Толстой И. И. Сербско-хорватско-русский словарь. Москва, 1957. С. 1040.
27. Речник српскохрватскога књижевног језика. Загреб, 1967–1976. Т. 6. С. 732.
28. Московљевић М. С. Речник савременог српскохрватског књижевног језика са језичким саветником. Београд, 1990. С. 866.
29. Речник српскога језика. Нови Сад, 2011. С. 1466.
30. Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд. Москва, 1974 – 2002. Вып. 1-29.